

Fatma M. Göçek, *Osmanlı'da Burjuvazinin Yükselişi: İmparatorluğun Çöküşü*, Fol Yayınları, 2023, 368 s.

Değerlendiren: Ömür Nihal Karaarslan

Osmanlı ve Avrupa tarih boyunca farklı sosyal, kültürel ve ekonomik temeller içinde ilerleyen yapılar olarak var ola gelmişlerdir. Her iki coğrafyanın kendisine özgü farklılıklarından kaynaklı siyasal, askeri ve sosyal yapılanmaları söz konusudur. Bu farklılıklar sebebiyle Avrupa ve Osmanlı kendine özgü imtiyazlı sınıflar üretmiştir. Avrupa'da bu imtiyazlı sınıf büyük oranda ekonomik güce dayalıdır. Özellikle Henri Pirenne (2024) ve Werner Sombart (2008) bu imtiyazlı sınıfın ortaya çıkışını ve Avrupa toplumsal yapısındaki önemini ayrıntılı bir şekilde tartışmıştır. Osmanlı'nın Avrupa'dan askeri, iktisadi ve siyasi açıdan geri kalması, birçok alanda olduğu gibi, söz konusu imtiyazlı sınıf konusunda da kendisini Avrupa ile kıyas etmesine neden olmuştur. Avrupa'nın oluşmasında ve güçlenmesinde önemli bir kaynak olan burjuva sınıfının Osmanlı'da olup olmadığı ya da bu sınıfın karşılığının bulunup bulunmadığı tartışılmıştır. Özellikle Sanayi devrimini gerçekleştirecek bir sınıfın varlığı sorgulanmıştır¹. 19. yüzyılla birlikte Osmanlı İmparatorluğunun dünya siyasetinde ekonomik ve siyasal güç kaybı Osmanlı için birçok konuda Batı'yı bir model olarak alma ve onu taklit etme sonucunu beraberinde getirmiştir. Batılılaşma

1 Bu konuyla ilgili ciddi bir literatürün varlığından bahsetmek mümkündür. Fakat kapsamlı bir analiz için (bkz. Pamuk, 2007; Ülgener, 2006).

@ Dr., Özel Gençlik Eğitim Kurumları, nihalkaraarslan1985@gmail.com

id <https://orcid.org/0000-0003-1390-5194>

DOI: 10.12658/D0389
insan & toplum, 2025; 15(1): 214-219
insanvetoplum.org

hareketleri sonrasında devlet yapısında yaşanan köklü değişiklikler ile Osmanlı, Batı karşısındaki dezavantajlı konumunu düzeltmenin yollarını aramıştır.

Osmanlı Devleti batılılaşma yolunda askeri, siyasal ve ekonomik yenilikler yaparken mevcut yapının yerini alan kurum ve kişiler yeni ve ayrıcalıklı bir sınıfın oluşmasına ve bu sınıfın hükümdar karşısında her geçen gün güç kazanmasına neden olmuştur. Batı tarzı yenilikler ile güç kazanan bu sınıfın bir burjuva sınıfı olup olmadığı ise sosyal bilimcilerin üzerinde durduğu önemli meselelerdendir. Osmanlı toplumsal yapısı içinde burjuvanın varlığı üzerine yapılan çalışmalar, genellikle tarihsel perspektiften gerçekleştirilmiş, zenginleşen ve siyasette söz sahibi olan bu sınıf sosyolojik bir temelde, yeterince ele alınmamıştır. Michigan Üniversitesi Kadın Araştırmaları Programında profesör olarak görev yapan, F. Müge Göcek'in 2023 yılında yayımlanan *Osmanlı'da Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü* adlı eseri Osmanlı toplum yapısında burjuva sınıfının varlığına ilişkin yapılan sınırlı sosyolojik çalışmalardan birisidir. Eser, Osmanlı'nın Batılılaşmaya yönelik siyasal, askeri ve ekonomik politikaları sonrasında değişen toplum yapısında; zenginleşen, zamanla askeri ve siyasal güce ulaşan ayrıcalıklı bir sınıfın, toplum içindeki konumuna ilişkin tespitlerde bulunmaktadır. Göcek'in bu çalışması kendi doktora çalışması olup zamanla genişletilerek Fol yayınlarından kitaplaştırılmıştır.

Değerlendirmemize konu olan bu çalışma Bernard Lewis ve Bob Wuthnow'un yönlendirmeleri ve ayrıntılı tavsiyeleri ile son halini almıştır. Çalışma "Batılı olmayan çağdaş bir toplumda yani Türkiye'de yaşanıla gelen toplumsal değişimin kökenlerini konu alan uzun bir araştırma sonucunda ortaya çıkmıştır" (s.11). Sade bir dil ile kaleme alınan eser Batılı kaynaklar ve resmi tarih söyleminden ziyade Topkapı ve Süleymaniye arşivlerinde mevcut tereke defterlerinin okunup çözümlenmesiyle gerçekleştirilmiştir. Çalışmada arşivlerde yer alan kayıtlar örnek olarak kullanılmış, savunulan tezin tarihi açıdan güvenilirliği konusuna özen gösterilmiştir. Halil İncalık ve Mehmet Genç ile ilgili zaman zaman yapılan atıflar ve önsöz kısmında bu iki düşünürün arşiv çözümlenmelerine olan yardımına dair aktarılan bilgiler çalışmanın güvenilirliğini arttırma hususunda önemli katkı sağlamıştır.

Göcek, çalışmanın giriş kısmına "Osmanlı imparatorluğunun Batı'yla tuttuğu savaşların ve girdiği ticari ilişkilerin mevcut toplumsal yapıyı etkileyerek parçalı bir burjuva sınıfını oluşturduğunu, 18 ve 19. yüzyıl üzerine yoğunlaşan bu çalışmanın Osmanlı burjuvazisinin tüccar ve bürokrat sınıfı olmak üzere ikiye bölünmüş parçalı yapısının, İmparatorluğun çöküşüne yol açtığını iddia ederek başlamaktadır" (s.17). Osmanlı toplumsal yapısının zaman içindeki değişimi; kapı halkı, padişah, padişahın mutlak otoritesi ve mülkün padişaha ait olması, Batı ile olan savaşlar ve ticaret çerçevesinde ele alınmıştır. Bu unsurlarla birlikte şekillenen toplumsal hayat irdelenmiş

ve toplumsal hayatta ortaya çıkan gruplar üzerinde durulmuştur. Göcek yanı sıra Batıdaki toplumsal değişimde burjuvazinin etkisini açıklamaya çalışmış ve Batı toplumları için burjuva sınıfının konumunun analizini yapmıştır.

Çalışmanın birinci bölümü *Osmanlı Toplum Yapısı, Toplumsal Gruplar ve Batılılaşma* başlığını taşımaktadır. Osmanlı toplumsal yapılanması padişahın yetki verdiği ve denetim altında tuttuğu yönetici bir zümreye ve kapı halkına dayanmaktadır. Padişahın kendi inisiyatifinde oluşturduğu kapı halkı; siyasal yönetimde, savunmada vergi toplamada ve adaleti sağlamada görevlendirilmiştir. Kapı halkı aracılığı ile padişahın sağladığı adalet vergilerin düzenli bir biçimde toplanıp adil bir biçimde dağıtılması, kapı halkının hem padişah için hem de devlet için önemini arttırmıştır. Nitekim ilerleyen zamanlarda hükümdarın başka vilayetlere memur olarak atadığı yönetici sınıf; hükümdarı taklit ederek kendi kapı halkını oluşturmuştur. Bu durum 18. yüzyıl ve sonrasında kapı halkına sahip memurların tebaa ile iş birliği yapıp hükümdara giden gelirleri kendilerine aktarması sonucunu doğurmuştur. Kapı halkı ve yönetici sınıf dışında toplumun geri kalanını tebaa yani reaya oluşturmaktadır. Reayanın hükümdara yaklaşabilmesinin veya onunla ilgili herhangi bir ayrıcalıktan yararlanabilmesinin bir yolu bulunmamaktadır. Yönetici zümre kapı halkının dışında kalan kesimi yönetilmesi gereken araçlar olarak algılamakta reaya ise kendisini, yönetici sınıftan kendisinden talep ettikleri üzerinden tanımlamaktadır. Reayaya göre padişah, kapı halkı ve yönetici zümre devletin kendisidir ve bir bütündür.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise imparatorluğun savaşlarını, bu savaşlar sonrası yaşanan ekonomik kaybı ve imparatorluğun yeniden güç kazanmak adına oluşturduğu batılı tarzdaki kuruluşların üzerinde durulmaktadır. Göcek'e göre 18 ve 19. Yüzyılda Osmanlı'nın yenilgisi ile sonuçlanan savaşların, Osmanlı devleti üzerinde üç önemli etkisi bulunmaktadır. Bunlardan ilki savaşta alınan yenilgilerin Osmanlı mali durumunu olumsuz etkilemesidir. Bu, hükümdarın İmparatorluk masraflarını karşılamak ve sistemi devam ettirmek için yönetici zümre ve ayanlara, özel mülkiyete dayalı imtiyazlar vermesi askeri reformları kendi bütçesi ve saray bütçesinden karşılayarak borçlanması anlamına gelmektedir. Savaşta alınan yenilgilerin bir diğer sonucu ise gayrimüslim halkın hiç olmadığı kadar Osmanlı toplumu içerisinde güç kazanmasıdır. Son olarak hükümdarın yetkisi karşısında padişahın kapı halkının ve vilayetlerdeki kapı halkının, ekonomik güç kazanması gibi önemli bir sonucu bulunmaktadır. Padişahın kapı halklarının mal varlığına karşılık müsadere yetkisi olsa da padişah kapı halkının varlığından rahatsız olmuş ve kendisine sadık yeni bir toplumsal grup oluşturmanın yollarını aramıştır. Batılı tarzda kurumlarda eğitim gören, hükümdara sadık yeni toplumsal grup hükümdarın tasarladığı formdan uzak birbiri ile iletişimi iyi olan bir grup olarak var olmuştur. Batılı tarzda aldıkları eğitim

aracılığı ile batılı fikir ve düşüncelerin Osmanlı toplumunda yayılmasını isteyen bu grup, adalet eşitlik ve özgürlük gibi düşünceler ile padişahın karşısında reformcu yeni bir grup olarak var olmuşlardır. Yazara göre bu grup aynı zamanda Osmanlı'nın bürokratik burjuvazisini de oluşturan gruptur.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise Osmanlıda ticaret burjuvazisinin ayrıntılı bir biçimde ele alındığını görmekteyiz. 18 ve 19 yüzyılda Osmanlı devletinin yaşadığı askeri, siyasal ve ekonomik olaylar Osmanlı toplum yapısında hem gayrimüslim nüfusun artmasına hem de gayrimüslimlerin devlet içinde sahip oldukları hakların genişlemesine neden olmuştur. Bu durum ticaret üzerinden siyasal haklarda elde eden gayrimüslim ticaret burjuvazisinin İmparatorluğun güç kaybetmesine olan etkisini somutlaştırmaktadır. Devletin batı ile ticari ilişkilerinin artması bu ticarete köprü vazifesi görecek olan gayrimüslimler ile ilişkilerinin de artmasına neden olmuştur. Gayrimüslimlerin Batı ile teması ise batılı devletlerin gayrimüslimler üzerinde hak sahibi olduklarını padişaha ilan etmesi sonucunu ve yapılan ticaret sonrası gayrimüslimlerin ekonomik olarak zenginleşmesini de beraberinde getirmiştir. Batıyla ticari ilişki kurmuş olan gayrimüslim tüccarın önde gelen batılı güçlerin yasal koruyuculuğu altına girmesiyle, giderek zenginleşen ticaret burjuvazisi kendi ekonomik kaynakları üzerinde tek söz sahibi olmuş bu durum ise padişahın otoritesini sarsmıştır. Bununla birlikte Batı ile yakın temas, Batı'da üretilen malların Osmanlı piyasasını yavaş yavaş ele geçirmesini sağlamıştır. İstanbul'dan başlayıp tüm ülkeyi ele geçiren Batılı ürünler, toprak ve üretim üzerinde bir toplumsal sistem kuran devletin; toplumsal sistem bakımından büyük bir çöküntü yaşamasına neden olmuştur. Kentli halkın batılı mallara olan rağbeti Osmanlı ekonomisi için zor ve aşılamaz bir süreci başlatmıştır. Batılı malların yanı sıra gayrimüslimlerin işlettiği küçük çaplı üretim yerlerinin ülke içindeki yaygınlığı da ekonomik buhranı arttırıcı bir faktör olmuştur. Padişah zaman zaman bu durumun önüne geçmek istese de aldığı tedbirler devletin yıkılması sonucunu değiştirmemiştir.

Göcek çalışmanın dördüncü bölümünde medeniyet, Osmanlı aydınları ve batılı fikirler ile burjuvanın kutuplaşmasını ele almıştır. Osmanlı Devlet'inin yenileşme hareketlerinde etkili olan Batılı kurumlar, aydınının toplum içinde etkinliğinin arttırmasına neden olmuştur. Aydın sınıfın Batı benzeri kurumlarda etkin rol oynaması ile Osmanlı bürokratik burjuvazisi şekillenmeye başlamıştır. Aydınlar batılı tarzda düşüncelere sahip olup gazete, dergi ve roman gibi kültürel faaliyetlere öncü olmakta, Batılı okullarda dersler vermekte ve hükümdarın denetimi dışında ekonomik bir gelir elde etmektedirler. Sahip oldukları bilgi ve beceri hükümdarın aydınlar için tahayyül ettiği imkanların dışında farklı şartlara sahip olmalarına neden olmuş ve batılı okulların desteğini arkasına alan aydınlar batılı fikirler ile daha çok

hemhal olmuşlardır. Kendilerinden önceki düşünürlerden farklı bir biçimde kamusal alanda kendi hayatlarını hükümdardan bağımsız bir biçimde ikame ettirebilen aydın kesim, Osmanlı toplumu için de hükümdardan bağımsız bir yönetim biçimi tasavvur edebilmişlerdir. (s. 269) Aydınların sahip olduğu düşünceler, Batılı okullar, hükümdardan gizli kurulan dernekler, imparatorlukta yayımlanan kitap ve gazeteler, açılan kütüphaneler, okuma salonları Osmanlı toplumunda yeni bir kültürel atmosferin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Osmanlı sivil toplumu bu alternatif bakış açısı kapsamında anlam kazanmıştır. Göcek, çalışmasının bu bölümünde Osmanlı burjuvazisinin parçalı yapısı üzerinde de durmaktadır. Osmanlı burjuvazisinin kutuplaşmış yapısının nedenlerini analiz eden Göcek bu kutuplaşmanın temelini etnik ve dini sebeplere bağlamaktadır. Kapitalizm ve milliyetçilik gibi batı menşeli fikirlerde burjuvanın ayrışmasında etkili olan fikirlerdir. Etnisiteden milliyetçiliğe, dinsel cemaatten ulusa geçiş, Osmanlı toplumunun farklı kesimlerinde farklı şekillerde olmuştur. Bu durum aynı zamanda sınıfsal eşitsizlikleri perdelemiş ve sınıf ilişkilerinin siyaset ve ideoloji düzleminde bireyselleşmesine yol açmıştır. Göcek'e göre bu iki grup birlikte Osmanlı burjuvazisini oluşturmuşlardır. Fakat etnik ve dinsel çizgilerin ayrıştırdığı Osmanlı toplumsal yapısı içinde farklı yerlerde konumlanmalarından dolayı bu parçalı yapı aynı kalmıştır (ss. 303-304). Zamanla Müslümanlar bürokratik burjuva oluştururken gayrimüslimler de ticaret burjuvazisi içinde kendilerini göstermişlerdir. Fakat ne kadar imtiyazlı olursa olsun bürokrasi ve memur sınıfın burjuva olarak kabul edilip edilmeyeceği tartışmalı bir konudur. Özellikle burjuvanın Avrupa ticaret dünyası ve mülkiyet anlayışı içinde şekillenen bir toplumsal sınıf olduğunu düşündüğümüzde ve Osmanlı da söz konusu imtiyazlı sınıfın farklı sosyal ve iktisadi koşullar ile zenginleştiğini dikkate aldığımızda bu tartışmanın önemi artmaktadır. Bundan dolayı Burjuvanın Avrupa devlet ve toplum yapısında oynadığı rolü düşündüğümüzde (bkz. Sombart, 2008) Osmanlı'daki imtiyazlı, zenginleşmiş kesimi burjuva olarak nitelendirmekte acelesi olunmaması gerektiği ortaya çıkacaktır.

Sonuç olarak Göcek çalışmasında Osmanlı ticaret ve bürokratik burjuvazisinin parçalı yapısını her bir bölümde ayrıntılı olarak incelemiş ve Osmanlı burjuvazisinin Osmanlı imparatorluğunun çöküş sürecini hızlandırdığını iddia etmiştir. Çalışma 18 ve 19 yüzyıl Osmanlı toplum yapısını, askeri siyasal ve ekonomik yönleri açısından ele almasından dolayı önemlidir. Çalışmaya dair yöneltebilecek en önemli eleştiri, çalışmanın çoğu yerinde Batılı bir bakış açısının hâkim olmasıdır. Özellikle önsöz kısmında Osmanlı'da burjuvazi dışında özel ilgi alanının azınlıklar olduğunun altını çizen yazar bu ilgisini Türkiye Cumhuriyeti Devlet'inin azınlıklar ile ilgili tutumuna bağlamaktadır (s. 15). Osmanlı Devleti'nin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin azınlıklara yönelik olumsuz tutumlarının altını çizen yazar; Kürtler ve Suriyelilere yönelik oldukça güncel olan meselelere yönelik açıklamalarda da bulunmuştur. Bu açıklamalarda

herhangi bir tarihsel kanıt olmaksızın resmi tarih söyleminden hareketle yapılmış açıklamalardır. Çalışmanın giriş kısmında Osmanlı toplum yapısı ile ilgili ifadelerde tarafsızlık ilkesi temelinde bir bakış açısı hakimken azınlıklar, özgürlük ve hükümdarın otoritesi gibi konularda aynı hassasiyetin gözetilmediği görülmektedir.

Kaynakça

- Pamuk, S. (2007). *Osmanlı- Türkiye iktisadi tarihi 1500-1914*. İletişim Yayınları.
- Prinne, H. (2024). *Ortaçağ Avrupa'sının ekonomik ve sosyal tarihi*, Uygur Kocabaşoğlu (çev.), İletişim Yayınları.
- Sombart, W. (2008). *Burjuva: modern ekonomi dönemine ait insanın ahlaki ve entelektüel tarihine katkı*. Oğuz Adanır (çev.) Doğu Batı Yayınları.
- Ulgener, S., F. (2006). *İktisadi çözülmenin ahlak ve zihniyet dünyası*. Derin Yayınları.